

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

А. М. Токарев

**МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ
З ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ**

Електронне видання

Харків – 2023

Рецензенти:

С. В. Д'ячков – канд. іст. наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

С. Д. Литовченко – канд. іст. наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

*Затверджено до розміщення в мережі Інтернет рішенням Науково-методичної ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 8 від 16 травня 2023 року)*

Токарев А. М.

Т 51 Методичні вказівки до практичних занять з історії стародавньої Греції [Електронне видання] / А. М. Токарев. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. – (PDF 28 с.)

Посібник містить методичні рекомендації до практичних занять з історії стародавньої Греції за темами «Винекнення Афінського полісу» та «Розквіт Афінської демократії», в яких розкривається напрям та зміст роботи студентів під час підготовки до занять, також представлені посилання на найважливіші джерела.

Методичні вказівки призначені для студентів I курсу історичного факультету.

УДК 94 (38) (076)

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2023

© Токарев А. М., 2023

© Дончик І. М., макет обкладинки, 2023

ЗМІСТ

Пояснювальна записка.....	4
Тема 1. Виникнення Афінського полісу.....	5
1.1. «Афінська Політія» Арістотеля як історичне джерело.	5
1.2. Історична ситуація в Аттиці на початку архаїчної доби	6
1.3. Заколот Кілона	7
1.4. Законодавство Драконта	8
1.5. Реформи Солона та їхнє історичне значення	9
1.6. Тиранія Пісістрата та Пісістратидів.....	10
1.7. Реформи Клісфена та їхнє історичне значення	11
Тема 2. Розквіт Афінської демократії.....	12
2.1. Політична боротьба в Афінах у добу греко-перських війн.....	12
2.2. Афінська демократія в еп Ефіальта та Перікла.....	13
2.3. Державний устрій Афін у V–IV ст. до н. е.	14
2.4. Історичне значення афінської демократії та її обмеженість	14
Додатки	16
Словник термінів, імен та назв	25

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Тематика практичних занять охоплює один із найважливіших розділів курсу «Історія стародавньої Греції» – процес формування Афінської держави, найбільш розвиненого поліса на території стародавньої Греції. Тема забезпечена багатою письмовою традицією, яка йде від античної епохи, що дозволяє студентам простежити становлення афінської демократії не лише за даними сучасної наукової літератури, а й, що особливо важливо, за матеріалами історичних джерел.

Мета практичних занять – навчити студентів критично аналізувати різноманітні за своїм характером та змістом історичні джерела, що висвітлюють різні сторони життя стародавніх афінян, визначати цілі створення джерел, їхню політичну спрямованість, ступінь достовірності, навчити самостійно розбиратися у найскладніших питаннях історії Афін.

Підготовку до практичного заняття необхідно починати з ознайомлення з методичними вказівками щодо конкретного пункту плану. Після цього слід приступати до роботи з джерелами, посилання на які спеціально підібрані до кожного розділу, та читання спеціальної літератури. Основні факти, узагальнення, висновки дослідників необхідно законспектувати і підбити підсумки, узагальнивши отриману інформацію.

Таким чином, практичні заняття загалом дозволять студентам не лише якісно підготуватися до іспиту з історії стародавньої Греції та Стародавнього Риму, а й сформуванню основних навичок наукової діяльності.

Дані методичні вказівки до практичних занять з історії стародавньої Греції передбачають використання електронної книги «Історія стародавніх Афін в архаїчну та класичну епохи», куди входять роботи сучасних дослідників, зазначені у списках рекомендованої літератури. Укладання електронної книги було викликане прагненням полегшити студентам доступ до новітніх наукових праць, більша частина з яких публікується у спеціальних і часто важкодоступних виданнях.

ТЕМА 1. Виникнення Афінського полісу

План

1. «Афінська Політія» Арістотеля як історичне джерело.
2. Історична ситуація в Аттиці на початку архаїчної доби.
3. Заколот Кілона.
4. Законодавство Драконта.
5. Реформи Солона та їхнє історичне значення.
6. Тиранія Пісістрата та Пісістратидів.
7. Реформи Клісфена та їхнє історичне значення.

1.1. «Афінська Політія» Арістотеля як історичне джерело

Серед різноманітних літературних свідчень з історії становлення та розвитку Афінської держави особливе місце належить трактату Арістотеля «Афінська політія» – єдиному античному твору, що дійшов до нас, спеціально присвяченому характеристиці державного устрою цього полісу.

Цінність цього трактату у тому, що Арістотель, проявивши особливий інтерес до аналізу державних форм у грецькому світі, розглядав сучасну йому політичну систему Афін як результат тривалого історичного розвитку. Цей підхід до теми зумовив структуру трактату, що складається з двох частин: історичної (гл. 1–41) та систематичної (гл. 42–69).

У першій частині міститься широкий нарис внутрішньополітичної історії Афін з найдавніших часів до часу життя Арістотеля (384–322 рр. до н. е.), у другій – опис державного ладу Афін, політичної системи, що склалася в Афінах в IV ст. до н. е.

Таким чином, це єдине у своєму роді джерело, в якому висвітлюється такий тривалий період афінської історії – з VII по IV ст. до н. е. – у зв'язному та послідовному викладі подій, що дозволяє відтворити всі основні етапи становлення та розвитку афінської полісної державності.

Загальний висновок про цінність трактату як історичного джерела не виключає критичного ставлення до нього. З цього погляду є корисним і доцільним знайомство студентів з основними результатами джерелознавчого аналізу трактату. При характеристиці «Афінської політії» як історичного джерела необхідно насамперед звернути увагу на з'ясування питань зовнішньої історичної критики джерела: обставин знахідки трактату, його авторства, часу написання. При вивченні обставин знахідки «Афінської політії» важливо мати на увазі, що це один з небагатьох творів античної літератури, які дійшли до нас безпосередньо від античної епохи.

Переходячи до внутрішньої критики історичного джерела, слід зупинитися на характеристиці *джерел, використаних Арістотелем під час написання «Афінської політії», політичних поглядів автора та ступеня*

достовірності його свідчень. При вивченні питання про джерела «Афінської політії» слід насамперед звернути увагу на широке використання Арістотелем документів, офіційних постанов та законів.

У процесі роботи над джерелами слід пам'ятати, що «Афінська політія» Арістотеля – важливе, але не єдине джерело з історії Афінської держави. З цього погляду корисно та необхідно, крім даних трактату, використовувати свідчення й інших античних авторів. З праць попередників Арістотеля найбільший інтерес становлять твори Геродота та Фукідіда, серед пізніших авторів – Плутарха.

1.2. Історична ситуація в Аттиці на початку архаїчної доби

Архаїчна епоха (VIII–VI ст. до н. е.) займає особливе місце в історії античності. Вона була часом найбільш динамічного та інтенсивного розвитку давньогрецької цивілізації. Еллада, як би прокинувшись від сну так званих «темних століть» (XI–IX ст. до н. е.), викликаного катастрофою ахейської цивілізації II тис. до н. е., пережила небачений сплеск творчої активності. Греція за дуже короткий за історичними мірками час набрала настільки фантастичні темпи розвитку, що змогла «наздогнати», а в низці випадків навіть «обігнати» набагато давніші цивілізації Стародавнього Сходу і перетворилася на передовий регіон тієї доби.

Зміни в усіх сферах життя були настільки масштабними та радикальними, що їхню сукупність вчені часто називають «архаїчною революцією». Протягом цієї доби весь образ суспільства став зовсім іншим: якщо до її початку це був традиційний, майже не прогресуючий, чужий мобільності простий соціум, то до кінця епохи можна вже говорити про рухливе, складне і динамічне суспільство.

Саме в архаїчну добу в грецькому світі з'явилася більшість реалій, які надалі були основними, невід'ємними його рисами (гоплітська фаланга, трієра, світ колоній, карбована монета, ордерна система, лірична поезія, філософія, спорт). Однак головним нововведенням, характерним для цієї епохи, яке спричинило усі інші зміни, стало народження грецького поліса.

Вивчення цього феномену дає можливість зрозуміти причини такого «революційного», динамічного розвитку давньогрецької цивілізації у цей період. Однак запитання: «Що таке поліс?» – насправді не таке просте, як здається на перший погляд. Для того щоб відповісти на нього, слід перш за все *з'ясувати, що розуміли під цим терміном самі давні греки*, а потім, спираючись на ці відомості, *порівняти погляди на феномен полісу сучасних дослідників*. Також рекомендується звернути увагу на роботи Моргенса Хансена, під чийм керівництвом з початку 90-х рр. XX ст. й до середини першого десятиліття XXI ст. вів наукову діяльність Копенгагенський Центр вивчення полісу, який зробив великий внесок у дослідження

сутності поліса. На жаль, роботи вчених, що належать до цього центру, не перекладені українською мовою. У зв'язку з цим, для того щоб студенти могли познайомитися з висновками представників цього напрямку, додаток містить авторський переклад обраного розділу «Що таке поліс?» з монографії М. Г. Хансена «Вступ до вивчення давньогрецького міста-держави».

Становлення полісного устрою в давньогрецьких державах зайняло тривалий час і супроводжувалося кардинальними змінами у політичній та соціальній сферах. Щоб зрозуміти суть цих змін, важливо розглянути такі питання: *передумови та причини виникнення полісу, час виникнення полісу, характерні риси гомерівського полісу* (падіння царської влади, переважання аристократичної кінноти, перехід влади до рук аристократії), *особливості формування класичного полісу* (виникнення гоплітської фаланги, заснування демократичних інститутів).

Розібравши загальні питання, пов'язані з архаїчною революцією та становленням полісного ладу, необхідно розглянути історичну обстановку в Аттиці на початку архаїчної доби. Насамперед, слід *простежити еволюцію політичної системи в Афінах з найдавніших часів до середини VII ст. до н. е.*, поступовий занепад царської влади та її концентрацію в руках аристократії. Не менш важливим є питання про соціальну структуру афінського суспільства на початку архаїчної доби. Тут доречно *охарактеризувати основні групи цивільного населення* (евпатриди, деміурги, геомори); *виявити специфіку їхнього становища у суспільстві; відзначити, чим вона зумовлена; показати, які інтереси мали ці групи в політичній боротьбі.*

Джерела

Поліс: Фуکید. Історія. VII, 77, 7; Плутарх. Лікурґ. 19; Есхіл. Перси. 348–349; Діон Касій. Римська історія. LVI, 3, 5; Павсаній. Опис Еллади. X, 4, 1; Фуکید. Історія. I, 5.

Історичні обставини в Аттиці: Страбон. IX, 1, 20; Еліан. Строкати оповідання. V, 13; Павсаній. Опис Еллади. I, 3, 1-4; IV, 5, 10; Веллей Патеркул. Римська історія. I, 2, 2.

1.3. Заколот Кілона

Події, що увійшли в історію стародавньої Греції під назвою заколоту Кілона, є одним із найбільш ранніх епізодів політичної боротьби в Афінах. Найбільш ґрунтовні відомості про це містяться у Фукидіда («Історія», I, 126); Геродот дає більш коротку інформацію, але основна канва подій у нього також є («Історія», V, 71); у Плутарха можна знайти подробиці про заключний етап заколоту, долю його учасників (Плутарх. Солон, 12). В «Афінській політії», що дійшла до нас без початку, збереглася лише глуха згадка про наслідки заколоту для учасників його придушення та їхніх нащадків (Аф. пол., 1). Для розуміння причин заколоту Кілона, його характеру, результатів та історичного значення є важливим послідовне

з'ясування таких питань: *дата виступу Кілона; його соціальне походження; задум Кілона; рушійні сили заколоту; відношення до нього афінського демосу; результати заколоту; причини невдачі Кілона; історичне значення цього заколоту.* Загальна оцінка заколоту Кілона повинна враховувати не лише цілі та засоби, якими керувався сам Кілон, а й об'єктивні результати та перспективи політичної боротьби в Афінах у VII ст. до н. е.

Джерела

Геродот. Історія. V, 71; Фулідід. Історія. I, 126; Плутарх. Солон, 12; Павсаній. Опис Еллади, I, 28, 1; Арістотель. Афінська політія, 1.

1.4. Законодавство Драконта

Найдавніша кодифікація права в Афінах приписується Драконту, який, за традицією, був архонтом-фесмофетом. Про його законодавство джерела зберегли відносно небагато суперечливих звісток. Глава «Афінської політії» Арістотеля, що присвячена державним перетворенням Драконта (Аф. пол., 4), є пізнішою вставкою, яка, можливо, була зумовлена прагненням прихильників олігархічного ладу більш пізнього часу підкріпити свою політичну програму авторитетом давнини. Сам Арістотель в іншому творі пише, що закони Драконта були простим записом стародавніх норм так званого звичайного права, які зберігалися до того часу в усній традиції (Арістотель. Політика, II, 9, 9). Афінський напис 409/408 р. до н. е., котрий відтворює частину тексту цих законів, цілком підтверджує це свідчення.

При вивченні цього питання необхідно насамперед *визначити дату запису законів Драконта.* Далі потрібно *виявити причини кодифікації законів (чи можна говорити про зв'язок законів Драконта з заколотом Кілона).* Виходячи зі свідчень давнини, слід *розібрати зміст законодавства та у зв'язку з цим визначити, які сили були зацікавлені у письмовій фіксації законів про вбивство та які цілі переслідувало законодавство Драконта,* а також *з'ясувати, чи існували інші нормативні акти, крім законів про вбивство.* Говорячи про оцінки цього законодавства стародавніми авторами, потрібно *встановити, наскільки вони справедливі.* Звертаючись до рекомендованої літератури, слід *засвоїти сучасні уявлення щодо історичного значення законодавства Драконта.*

Джерела

Арістотель. Афінська політія, 4, 1; Арістотель. Політика, II, 9, 9; Постанова народних зборів у Афінах від 409/408 до н. е.¹; Демосфен.

¹ Напис відтворює закони про вбивство, записані у VII ст. до н. е. при Драконті. Документ свідчить, що ця частина стародавнього законодавства мала чинність ще у V–IV ст. до н. е. Порівн.: Плутарх. Солон, XVII.

Проти Макартата про спадщину Гагнія, 57; Демосфен. Проти Арістократа, 37; 53; 80; Демосфен. Проти Лептіна про ателію, 158; Павсаній. Опис Еллади, IX, 37, 8; Плутарх. Солон, 17.

1.5. Реформи Солона та їхнє історичне значення

Важливий етап у становленні Афінської держави пов'язаний з реформами Солона. Їх необхідно розглядати на тлі соціально-економічного та політичного розвитку Аттики у VII ст. до н. е. Залучаючи дані джерел, слід показати, що VII–VI ст. до н. е. в історії Афін були епохою економічного та політичного панування родової знаті, евпатридів. Їм протистояв багато в чому безправний демос, чий політичний вплив був нікчемним. Державний лад, за визначенням Арістотеля, був олігархічним (докладніше див: Арістотель. Аф. пол., 3, 1–3, 6; 8, 2). Економічна ситуація була досить тяжкою. У зв'язку з цим слід охарактеризувати становище основної маси аттичного селянства, зростання заборгованості його найбільшій частини (головним чином, через малоземелля) та виникнення боргової кабали. Визначити значення термінів, що зустрічаються в джерелах: пелати, шестидольники, кабальні боржники.

Власне, саме причини економічного та політичного характеру лежать в основі соціальної боротьби, що загострилася в Афінах наприкінці VII ст. до н. е., та становила основний зміст внутрішньополітичного життя Афінського полісу, який ще формувався. Опосередкованим результатом реформ Солона стало відносне ослаблення позицій родової знаті та утворення фундаменту для розвитку демократичних засад в Афінах. Під таким кутом зору слід розглянути реформаторську діяльність Солона. Попередньо корисно з'ясувати дані джерел про походження та особу афінського реформатора, обставини його приходу до влади у 594 р. до н. е.

Звертаючись безпосередньо до реформ, доречно висвітлювати їх у такій послідовності: сисахфія, її зміст, історичне значення; тимократична реформа, її історичне значення; «грошова» реформа, необхідність її проведення, питання про карбування монет в епоху Солона, значення реформи; закон про право вільного заповіту; заходи, що сприяли економічному розвитку Аттики (закон про заборону вивезення зерна та заохочення вивезення оливкової олії, закон, що стимулював розвиток ремесел, закони проти ледарства, розкоші). Для розуміння сенсу економічної політики Солона важливо враховувати характерну для полісу, що лише формується, тенденцію до деякого майнового нівелювання громадян, відносного перерозподілу додаткового продукту для згуртування громадянського колективу власників, його консолідації.

Далі слід *розглянути державний устрій Афін, а також проаналізувати зміни в ньому при Солоні* (виникнення Ради 400, заснування гелієї, зростання ролі народних зборів, зміни в соціальному складі архонтів та Ареопагу тощо).

При загальній оцінці діяльності Солон *необхідно показати, у чому безпосередньо проявилися його реформи*. Разом з тим, не можна не враховувати, що реформи Солон не призвели до розквіту демократії, а лише створили умови для її виникнення. Компромісний характер реформ Солон зумовив подальшу соціальну боротьбу в Афінах. Виходячи з цього, користуючись даними джерел, *необхідно з'ясувати відношення різних соціальних верств населення до реформ Солон*.

Джерела

Арістотель. Афінська політія, 2–3, 5–9, 11–12; Арістотель. Політика, II, 4, 4; II, 9, 2; Плутарх. Солон. 1–2, 8, 13–16, 18–22, 24; Діоген Лаертський, I, 46.

1.6. Тиранія Пісістрата та Пісістратидів

Цей розділ дозволяє на прикладі Афін познайомитися з особливостями ранньогрецької тиранії – політичної форми, якою пройшли у розвитку багато грецьких полісів. Сучасні уявлення про природу ранньої тиранії зводяться до наступних постулатів. Давньогрецькій аристократії високою мірою був притаманний так званий «агональний дух», тобто постійне суперництво знатних родів у всіх сферах життя. Тиранія зазвичай була своєрідним побічним продуктом такого суперництва, яке, природно, поширювалося і на боротьбу за владу в рідному полісі. Іноді ця боротьба настільки загострювалася, що одній із фракцій, які суперничали, загрожувала повна поразка. Щоб уникнути краху, ця фракція іноді вдавалася до крайнощів – кликала собі на допомогу рядових громадян, які до цього лише споглядали боротьбу аристократичних угруповань. Але щоб залучити вчорашніх глядачів на свій бік, потрібно було висунути гасла, які відповідали б інтересам народних мас (демосу). І тоді фракція аристократів оголошувала себе захисниками народу – «простатами демосу». Досить часто в такий засіб вдавалося досягти перемоги над суперниками, внаслідок чого й встановлювалася рання тиранія.

Тирані спочатку змушені були спиратися на підтримку народу проти аристократичної опозиції. Натомість вони проводили політику, яка деякою мірою відповідала інтересам демосу, включаючи часткову конфіскацію землі аристократії тощо. Однак залучення демосу до політики призвело до його економічного та політичного посилення, а найголовніше – до зростання його самосвідомості. У цих умовах тиранія поступово ставала демосу непотрібною, і, як правило, після історично короткого періоду часу

вона скидалася. Це свого роду «типова модель» ранньої тиранії взагалі та афінської зокрема.

При висвітленні матеріалу важливим є насамперед з'ясування конкретних причин виникнення тиранії в Афінах, для чого необхідно, залучаючи дані джерел, *показати обстановку в Аттиці після реформ Солона, нове загострення соціально-політичної боротьби, виникнення трьох основних політичних течій (педієї, паралії, діакрії)*. Переможцем із цієї боротьби виходить вождь діакріїв Пісістрат, який захопив владу в Афінах у 560 р. до н. е. *Слід звернути увагу на дані джерел щодо особистості Пісістрата, його соціального походження, обставин приходу до влади, засобів, за допомогою яких в Афінах було встановлено тиранію. Особливу увагу необхідно приділити соціальній програмі Пісістрата, його внутрішній та зовнішній політиці, показати характер тиранії за даними джерел*. Водночас справжня сутність нового режиму повинна оцінюватися з урахуванням його внутрішньої суперечливості: відносну стабілізацію становища в Афінах було досягнуто внаслідок політики лавірування між різними соціальними групами; головна її мета – інтереси не демосу, а тирана, зміцнення режиму особистої влади. Об'єктивні результати такої політики позначаються під час правління Пісістратидів. Переходячи до розгляду діяльності останніх, *слід з'ясувати причини послаблення тиранії в цей період, обставини, за яких пала влада тирана в Афінах, показати історичне значення ранньогрецької тиранії*.

Джерела

Сколій¹ на честь Гармодія та Аристокітона; Арістотель. Афінська політія, 13–19; Арістотель. Політика, V, 9, 23; Платон. Гіппарх, 229b; Економіка, II, 2, 4; Геродот. Історія. I, 59–64; V, 62–65; Фулідід. Історія, VI, 54–59; Плутарх. Солон, 29–31; Плутарх. Чому божество зволікає з відплатою. Моралії, 552A; Афіней. Бенкет мудреців, XII, 532f–533a; Юстин. II, 8, 6–10.

1.7. Реформи Клісфена та їхнє історичне значення

Важливим етапом на шляху до формування Афін як демократичного полісу стала реформаторська діяльність Клісфена. Її вивчення слід розпочати зі з'ясування *обставин, за яких Клісфен прийшов до влади*, оскільки вони підводять до розуміння глибоких соціальних зрушень, які відбулися у середовищі афінського суспільства. Поступове зростання впливу демосу

¹ Застільні пісні (сколії) на честь Гармодія та Аристокітона стали складати невдовзі після повалення тиранії в Афінах. На честь т тирановбивць було засновано культ, і їм у 508 р. до н. е. був поставлений пам'ятник, копії якого збереглися до нашого часу.

призвело до суттєвих якісних змін – народні збори перетворилися на політичну силу, від якої залежав результат політичної боротьби в Афінах.

Розглядати діяльність Клісфена пропонується у такій послідовності: *територіальна реформа, її зміст та історичне значення, початковий задум Клісфена; збільшення складу афінських громадян; зміни в політичній структурі Афінської держави та подальша її демократизація* (Рада 500, колегія 10 стратегів, остракізм).

Реформи Клісфена відіграли значну роль в історії Афін. Незважаючи на початкові цілі їх автора, вони серйозно підірвали вплив родової афінської знаті. Завершується тривалий період, коли політична боротьба була прерогативою лише аристократичних гетерій, тепер вона стає справою всього громадянського колективу. У ході цієї боротьби політична система Афін набирає остаточних рис демократичного устрою.

Джерела

Арістотель. Афінська політія, 20–22; Арістотель. Політика, III, 1, 10; VI, 2, 9–11; Філохор¹. Аттіда, фрагмент № 30; Геродот. Історія, V, 66, 69–70, 72–73; Діодор Сицилійський. Історична бібліотека, XI, 87, 1–2; Плутарх. Арістид, 17; Юлій Поллукс². Ономастікон, VIII, 19–20.

ТЕМА 2. Розквіт Афінської демократії

План

1. Політична боротьба в Афінах у добу греко-перських війн.
2. Афінська демократія в епоху Ефіальта та Перікла.
3. Державний устрій Афін у V–IV ст. до н. е. (народні збори, Рада 500, гелієя, колегія стратегів, колегія архонтів, Ареопаг).
4. Історичне значення афінської демократії та її обмеженість.

2.1. Політична боротьба в Афінах у добу греко-перських війн

Внутрішньополітичне життя у добу греко-перських війн характеризувалося не будь-якими кардинальними конституційними змінами, а тим, що проведені раніше реформи наповнювалися реальним змістом, на що прямо вказує Арістотель (докладніше див.: Арістотель. Аф. пол., 22, 2–6). Зокрема, необхідно звернути увагу: *на зміцнення авторитету Ради 500, зростання, внаслідок застосування остракізму проти багатьох провідних*

¹ Філохор – афінський історик IV–III ст. до н. е., який склав історію Аттики (Аттиду) у 17 книгах.

² Юлій Поллукс – відомий лексикограф, софіст та ритор другої половини II ст. н. е. Він є автором кількох творів, з яких до нас дійшов лише «Ономастікон».

політиків, ролі народних зборів, а також на занепад значення архонтату та підвищення колегії стратегів.

Докладно слід зупинитися на реформі Фемістокла. Реалізація морської програми відомого політика і полководця стала найважливішою подією, яка відіграла ключову роль у становленні демократії в Афінах. Звертаючись до цього питання, слід *визначити початкові цілі Фемістокла, проаналізувати вплив морської програми на соціально-політичний розвиток Афінського полісу, показати історичне значення реформи.*

Втім, остаточній перемозі демократії в Афінах у цей час заважала Рада Ареопагу, яка значно підсилилася. Важливо *відзначити зростання політичної ролі Ареопагу під час греко-перських війн*, оскільки боротьба політиків, які спиралися на демос, зі зрослим авторитетом головного оплоту аристократичного угруповання склала основний зміст політичного життя всієї першої половини V ст. до н. е.

Джерела

Арістотель. Афінська політія, 22–23; Геродот. Історія, VII, 144; Плутарх. Фемістокл, 19; Плутарх. Арістид, 22.

2.2. Афінська демократія в епоху Ефіальта та Перікла

Приблизно з 462 до н. е. у розвитку афінської демократії починається новий етап, пов'язаний з іменами Ефіальта та Перікла. Символом початку цієї епохи стала боротьба за позбавлення політичного впливу Ареопага. Таке завдання було здійснено з ініціативи вождя демократії Ефіальта. Слід *звернути особливу увагу на реформу 462/461 рр. до н. е., яка ліквідувала політичні привілеї Ареопагу.*

З цього моменту настає період подальшої демократизації афінського державного устрою і пов'язаний він із діяльністю видатного політичного діяча – Перікла. Необхідно *охарактеризувати демократичні перетворення в Афінах за Перікла* (недотримання майнового цензу, оплата посад, право скарги на протизаконня тощо), а також *розглянути його соціальну політику* (виведення клерухій, будівельна діяльність). Втім, слід *зазначити, що навіть у період розквіту афінської демократії вживалися заходи щодо її обмеження* (закон 451/450 рр. до н. е.).

Загальна оцінка діяльності Перікла має враховувати як цілі та засоби, якими керувався сам Перікл, так й об'єктивні результати його політики.

Джерела

Арістотель. Афінська політія, 25–28; Плутарх. Кімон, 15; Плутарх. Перікл, 3, 7, 9, 11–16.

2.3. Державний устрій Афін у V–IV ст. до н. е.

Необхідно розглянути систему політичних установ, які остаточно сформувалися в Афінах у V–IV ст. до н. е.

По-перше, слід охарактеризувати головний орган влади – народні збори, їхню компетенцію, повноваження, порядок роботи. Далі потрібно звернутися до аналізу діяльності суду присяжних (гелії), простежити його еволюцію, виявити основні функції та значення у становленні демократичних засад в Афінах. Видається важливим показати місце Ради 500 (буле) у системі державних органів влади, з'ясувати порядок її формування та діяльності, повноважень, розглянути еволюцію з часу виникнення до IV ст. до н. е. Далі слід простежити компетенції Ради Ареопагу на різних етапах її існування.

Серед виборних посадових осіб перше місце посідали колегії архонтів та стратегів. Говорячи про колегію архонтів, треба звернути увагу на її склад, поділ повноважень та занепад значення у V ст. до н. е. Звертаючись до колегії стратегів, доречно охарактеризувати її повноваження та прерогативи, а також організацію та склад афінської армії. Крім цього, необхідно розібрати діяльність та компетенцію численних фінансових (казначей, польоти, аподекти та ін.) та перевірочних (логісти, евфіни, облікова комісія, астіноми, агораноми, метрономи, хлібні наглядачі, портові піклувальники та ін.) комісій.

Джерела

Арістотель. Афінська політія, 42–69.

2.4. Історичне значення афінської демократії та її обмеженість

Оцінюючи політичну систему Афін, яка склалася у V ст. до н. е., слід врахувати, перш за все, її демократизм: роль народних зборів як вищої законодавчої та контрольної установи, виборність усіх посад, щорічне переобрання на них, систему звітності перед народними зборами, право громадян бути обраними на будь-яку посаду незалежно від майнового цензу, оплату посад, принцип жеребкування під час заміщення посад, право скарги на протизаконня (*графе параномон*).

Разом з тим, необхідно показати, що афінська демократія була демократією громадянською, тобто системою, з якої було виключено все населення, яке не мало громадянських прав. Численні обмеження афінської конституції не допускали до політичного життя жінок, хоч вони і вважалися громадянками, метеків та рабів. Слід зазначити той факт, що далеко не всі

афінські громадяни, які мали право брати участь у роботі державних органів Афін, з різних причин (наприклад, віддалене місце проживання або тяжке матеріальне становище) могли скористатися цим правом. У самій системі афінської демократії багато авторитетних посад (майже всі військові посади, які потребують спеціальної підготовки) фактично були віддані до рук аристократичних сімей, які ставали провідниками олігархічних настроїв.

На завершення обговорення цього питання доцільно порівняти політичну систему афінської демократії з державним устроєм деспотій Сходу, аристократичних чи олігархічних полісів у самій Греції.

ДОДАТКИ

Хансен М. Г. Що таке поліс?*

Після нашого детального дослідження хронології культури грецького міста-держави та його розвитку настав час повернутися до питання: що таке поліс? Відповідь залежить від того, чи хоче той, хто його задає, подивитися на грецький поліс очима сучасного історика або дізнатися, що думали про поліс самі греки¹. Я вибрав другий підхід². Тому при дослідженні самосвідомості стародавніх греків найважливішу роль мають відігравати письмові джерела, а на їхній підставі має бути спроба аналізу слів та понять, за допомогою яких греки мали звичай описувати цей інститут. Отже, нам слід почати з питання: яке значення слова «поліс»? Яке поняття вкладається у цей термін? І до якого суспільства воно відноситься?

Греки досить добре знали, що вони використовували слово «поліс» більш ніж в одному значенні, і джерела показують, що в архаїчну та класичну епохи воно мало два основні значення: 1) населений пункт (settlement) та 2) община (community)³. Як поселення, поліс складався з будинків, як община – з людей⁴: перше має конкретний фізичний зміст, друге – більш абстрактний та соціальний. Крім того, джерела вказують, що не кожний населений пункт чи община були полісом. Як населений пункт поліс був, насамперед, великим, сформованим навколо ядра поселенням, тобто містом; як община – інституціалізованою політичною спільнотою, тобто державою⁵.

* Переклад українською мовою восьмого розділу («What is a Polis?») монографії датського вченого Моргенса Хермана Хансена: Hansen M. H. Polis. An Introduction to Ancient Greek City-State. Oxf.: Oxf. Univer. Press, 2006. P. 56–61.

¹ Burke P. History and Social Theory. Cambr., 1992. P. 45.

² Hansen M. H. Πολλὰ πόλεις λέγεται (Arist. Pol. 1276a 23): The Copenhagen Inventory of Poleis and the Lex Hafniensis de Civitate // Introduction to an Inventory of Poleis. Copenhagen, 1996. P. 7–14. Схожий підхід використовують також: Lévy E. La cité grecque: invention moderne ou réalité antique? // Cahiers du Centre Glotz. 1990. T. 1. P. 53–67; Sakellariou M. B. The Polis State: Definition and Origin. Athens, 1989.

³ Arist., Pol., 1276a, 17–27; Pl., Def., 415c; Клеанф у Stob., Flor., II, 7; Etym. Magn., 680, 1–4; див.: Hansen M. H. Polis and City-State: An Ancient Concept and its Modern Equivalent. Copenhagen, 1998. P. 17–20.

⁴ Поліс як група будівель: Arist., Oec., 1343a, 10, як людська спільнота: Thuc., VII, 77, 7.

⁵ Населений пункт: Ps.-Skylax, 33 et passim. Держава: Arist., Pol., 1274b, 41, 1276b, 1–3. В іншому місці я стверджую, що поліс (як й інші міста-держави) був різновидом держави (Hansen M. H. Polis and City-State... P. 52–97, 114–123), а не «додержавним суспільством», як вважає М. Берент (Berent M. Hobbes and the «Greek Tongues» // History of Political Thought. 1996. Vol. 17. P. 36–59; Berent M. Anthropology and the Classics: War, Violence and the Stateless Polis // Classical Quarterly. 2000. Vol. 50. P. 257–289; Berent M. In Search of the Greek State: A Rejoinder to M. H. Hansen // Polis. 2004. Vol. 21. P. 107–146).

Дослідження всіх згадок слова «поліс» у джерелах архаїчної та класичної доби (близько 11 тисяч випадків¹) показує, що й у топографічного, й у соціального значень цього слова були різні підсмісли.

1) У значенні «населеного пункту» поліс використовується: а) як синонім слова *акрополь*, невеликого, зазвичай укріпленого поселення на височині; б) як синонім слова *астю*, означаючи лише місто; с) як синонім слів *ге* чи *хора*, означаючи землю, місцевість чи область (тобто поліс і прилеглу округу).

2) У значенні «община» поліс використовується: а) як синонім слова *політай* для визначення повнолітніх чоловіків, які мають громадянські права; б) як синонім слова *екклесія* чи *демос* для найменування народних зборів чи деяких інших міських політичних установ; с) як синонім слова *койнонія*, тобто політичної спільноти у більш абстрактному сенсі².

Але не всі з цих значень поліса засвідчені однаково надійно та ясно. (1a) Початкове значення – «укріплене місце» (акрополь) – було рідкісним вже в архаїчну та класичну доби та зустрічається головним чином у написах у деяких традиційних, архаїчних усталених виразах³. Воно повністю зникає в елліністичний період; у римську епоху лише вчені мужі знали, що у слово «поліс» колись вкладали той самий сенс, як і в термін «акрополь»⁴. (1b) Слово «поліс» у значенні «місто» надзвичайно поширене, і в деяких античних авторів зустрічається більш ніж у половині випадків⁵. (1c) «Територія» як основне значення «полісу» є лише незначним відсотком від усіх випадків використання⁶. (2a-с) Три найбільш загальноприйнятих використань терміна «поліс» у сенсі «політична спільнота» або «державна» тісно пов'язані між собою і, насправді, є лише різними аспектами одного поняття⁷. В (2a) і (2b) «поліс» використовується в більш конкретному сенсі, а в (2c) – у більш

¹ Hansen M. H. A Survey of the Use of the Word Polis in Archaic and Classical Sources // Further Studies in the Ancient Greek Polis. Stuttgart, 2000. P. 178–179; An Inventory of Archaic and Classical Poleis / Eds. M. H. Hansen, T. Heine Nielsen. Oxf., 2004. P. 12. Поліс, фактично, один з найпоширеніших іменників у давньогрецькій мові. Він займає 39 місце у списку 2 000 найбільш уживаних слів і знаходиться вище, ніж *άνήρ* «людина, чоловік» (42 місце) або *θεός* «бог» (65 місце); порівн.: Toner J. Greek Key Words. Cambr., 2004.

² (1a): Phokylides, fr. 4; Thuc., II, 15, 6. (1b): Dem., XVIII, 215–216; IG XII, 2, 4, 7, 17. (1c): Hdt., VII, 58, 2; Din., I, 77; (2a): Arist., *Pol.*, 1274b, 41. (2b): *Syll.*³ 359, 3–5; SEG XLIII, 310, 1–4. (2c): Pl., *Resp.*, 371b; Arist., *Pol.*, 1252a, 1–7; CID II, 4. Див.: Hansen M. H. Polis and City-State... P. 20–25.

³ IG XII, 1, 677, 13–19. Hansen M. H. Πολλαχῶς πόλις λέγεται... P. 34–36.

⁴ Plut., *Pelop.*, 18, 1; Paus., I, 26, 6.

⁵ А саме у Геродота, у Енея Тактика та Псевдо-Скілака. Див.: Hansen M. H. A Survey of the Use... P. 178–179.

⁶ Hansen M. H. Polis et cité-état: un concept antique et son équivalent moderne. P., 2001. P. 249–250, note 239, докладніше див.: Hansen M. H. Polis and City-State... Note 239.

⁷ Порівн. повідомлення Ксенофонта (Xen., *Hell.*, II, 3, 35) із вказівками Лісія та Плутарха (Lys., XXIV, 22–23; Pl., *Cri.*, 50c). Hansen M. H. Polis and City-State... P. 56–73.

абстрактному, як ми нині використовуємо слово «держава», або в сенсі «велика кількість людей», «спільнота громадян», або «влада держави», тобто її політичні установи, або «абстрактний політичний суб'єкт»¹. Ці різні підсмісли часто накладаються один на одного, особливо коли «поліс» використовується як загальний термін².

Завжди і цілком справедливо підкреслюється, що давньогрецьке місто було нерозривно пов'язане зі своєю прилеглою округою³, і слово *хора* («земля») у наших джерелах дуже часто пов'язується з «полісом»⁴. Тим не менш, в окремих випадках вони можуть протистояти один одному, залежно від того, чи розуміється під «полісом» «місто» або «держава», а під *хорою* «прилегла округа» чи «країна». (а) Коли «поліс» означає «держава» (місто та його прилеглу округу), *хора* означає «країна», частиною якої є місто; (b) але коли «поліс» означає «місто», під *хорою* мається на увазі «прилегла округа» як протиставлення місту. Так, (c) «поліс» у сенсі «держава» використовується як загальне визначення *хори* (прилегла округи) і «поліса» (місто), а (d) *хора* в сенсі «країна» може використовуватися як загальне визначення «поліса» (місто) та *хори* (прилегла округа)⁵. Це важкорозв'язне вживання, яке в даний час лінгвісти називають «об'єднаною протилежністю»⁶, проілюстровано в таблиці 1.

Таблиця 1

<i>поліс</i> (держава)		<i>хора</i> (країна)	
<i>поліс</i> (місто)	<i>хора</i> (прилегла округа)	<i>поліс</i> (місто)	<i>хора</i> (прилегла округа)

Використання греками слів «поліс» і *хора* як антонімів вказує на разючу відмінність між давньогрецьким полісом і сучасною європейською

¹ Thuc., VIII, 72, 1; Dem., XXI, 31–35; Arist., *Pol.*, 1276a, 8–16. Hansen M. H. Was the *Polis* a State or a Stateless Society? // *Even More Studies in the Ancient Greek Polis*. Stuttgart, 2002. P. 22–25.

² *IG* II², 43, 78; *CID* II, 4, I, 14–15. Hansen M. H. Πόλις as the Generic Term for State // *Yet More Studies in the Ancient Greek Polis*. Stuttgart, 1997. P. 9–15.

³ Osborne R. *Classical Landscape with Figures*. L., 1987. P. 9 (посилаючись на Л. Робера); Snodgrass A. *Survey Archaeology and the Rural Landscape of the Greek City* // *The Greek City from Homer to Alexander* / Eds. O. Murray, S. Price. Oxf., 1990. P. 113–136; Wallace-Hadrill A. *Introduction* // *City and Country in the Ancient World* / Eds. J. Rich, A. Wallace-Hadrill. L., 1991. P. xv.

⁴ Термін *ge* дуже часто використовується для позначення прилеглої округи або області як синонім слова *хора*; див., напр.: Thuc., II, 71, 2; 72, 3.

⁵ (a) Arist., *Pol.*, 1303b, 7–10; (b) Pl., *Leg.*, 745b; (c) Aen. *Tact.*, 15, 9–10; (d) *Syll.*³ 147, 3–7. Hansen M. H. The *Polis* as an Urban Centre and as a Political Community // *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community* / Ed. M. H. Hansen. Copenhagen, 1997. P. 17–20.

⁶ Або «семантичною міткою», див.: Lyons J. *Semantics*. Cambr., 1977. Vol. 1. P. 307–308. Як приклад таких антонімів можна навести іменники «день» та «ніч». «День» може означати і період в 24 години, і світлий час на відміну від темного часу доби, тоді як «ніч» незмінно означає темний час доби, від заходу сонця до світанку.

державою. Слова «місто» і «країна» у багатьох сучасних мовах є антонімами: city/country в англійській мові, Stadt/Land у німецькій, cité/pays у французькій, by/land у давньогрецькій тощо. У давньогрецькій мові саме слово «місто» (поліс) стало означати «державу»¹, тоді як у сучасних європейських мовах для найменування «держави» використовується термін «країна». У стародавній Греції війна завжди проходила між двома «полісами», і ніколи між двома *хорами*², при цьому слово «поліс» вживалося у всіх контекстах, де ми в наш час використовували б термін «державу»³, який сьогодні застосовується для позначення «країни», але ніколи – для «міста». Найімовірніше пояснення цієї відмінності полягає в тому, що типовий «поліс» мав лише одне місто, яке також було і його політичним центром, тоді як у європейських країн, що виникли в епоху середньовіччя, не було ані політичного центру, ані столиці: король і його двір подорожували від міста до міста і від замку до замку⁴, так що було неможливо ідентифікувати державну владу з певним місцем розташування в державі і, як уже було сказано вище, держава могла бути ототожнена тільки з цілою країною.

Якщо ми перейдемо від значення слова до його застосування, і розглянемо всі місця, де воно використовується щодо грецьких суспільств, ми побачимо, що «поліс» у сенсі «територія» майже завжди означає територію міста-держави (місто і прилеглу округу) і тільки у виняткових випадках – усю область чи іншу велику територію. У сенсі «держави» «поліс» майже завжди означає місто-державу, і майже ніколи федерацію полісів, монархію чи імперію⁵. Для найменування великих держав термін «поліс» викорис-

¹ Подібне слововживання зустрічається у багатьох культурах, для яких характерний політичний устрій у вигляді міста-держави: у племен йоруба *ilu* (місто/держава) – *ileto* (країна); у племен хауса *birni* (місто/держава) – *karkara* (країна); Китай *guo* (місто/держава) – *ye* (країна); в індонезійських мовах *negara* (місто/держава) – *desa* (країна), див.: A Comparative Study of Thirty City-State Cultures / Ed. M. H. Hansen. Copenhagen, 2000. P. 16.

² Для більш рідкого вживання іменника *хора* у значенні «країна» або «держава» див.: Arist., *Pol.*, 1327a, 32.

³ Hansen M. H. Was the *Polis* a State... P. 24–25.

⁴ Див., напр.: «Велику хартію вольностей», 8: «... що суд за загальноцивільними позовами не повинен йти за двором пана короля, але має бути приписаний до певного місця»; і «Хроніку Пітерборо» (1104): «Цього року [1103] на Різдво король проводив суд у Вестмінстері, на Великдень – у Вінчестері та на Трійцю – знову у Вестмінстері». Для середньовічної Німеччини, див: Westermanns großer Atlas zur Weltgeschichte. Braunschweig, 1976. S. 62.

⁵ «Поліс» у значенні «територія»: I. Cret. IV, 144, 9 (Гортіна); Xen., *Hell.*, 5, 4, 49; Hansen M. H. Πολλὰ χωρὶς πόλιν λέγεται... P. 36–38; Hansen M. H. Polis and City-State... P. 22, 26, 31–32, 53–56. «Поліс» у значенні «країна» або «область»: Krateros (*FgrHist*, 342), fr. 18 (Єгипет); Eur., *Ion*, 294 (Евбея) (напр.: Harp., s.v. *Keioi*), Hansen M. H. Polis and City-State... P. 124–132. «Поліс» у значенні «місто»: *passim*, Hansen M. H. A Survey of the Use... P. 173–215. «Поліс» у значенні «місто-держава»: *passim*, Hansen M. H. The Periokic Poleis of Lakadaimon // Once Again: Studies in the Ancient Greek Polis / Ed. T. Heine Nielsen. Stuttgart, 2004. P. 149–164. «Поліс», можливо, вживався у значенні «федерація»: Arist., fr. 498, Rose, однак див.: An Inventory of Archaic and Classical Poleis... P. 35, not. 60. «Поліс» у значенні (велика) «монархія»: Diod., 7, 16 (відповідь

товується фактично лише тоді, коли це слово вживається як загальне позначення для кількох держав, більшість з яких – міста-держави, хоча деякі з них можуть бути утвореннями, які ми називаємо територіальними державами. Приблизно в 98 % всіх випадків «поліс» вживається або у значенні «населений пункт», коли йдеться про місто, або у значенні «політичне співтовариство», коли йдеться про державу. У слова «поліс» часто зустрічаються обидва значення відразу¹, тож термін «місто-держава» є його найточнішим перекладом, а зовсім не анахронічним неправильним тлумаченням, як зараз стало модно стверджувати².

Таким чином, «поліс» був частково містом, частково державою. Слово «поліс» має два різні значення: коли ми чуємо, що річка протікає через «поліс»³, ми не помічаємо, що «поліс» також може означати державу; коли між декількома полісами укладено союз, ми не помічаємо, що це союз між містами⁴. Однак ці два значення нерозривно пов'язані між собою, тому що у них завжди одне застосування: якщо слово «поліс» використовується у значенні «місто», то це не будь-яке місто, яке називається «поліс», а лише місто, яке згадується в іншому контексті як політичний центр «полісу», в сенсі «держави»⁵. І навпаки, якщо «поліс» використовується у значенні «держава», інші джерела завжди зазначають, що ця держава має місто, яке є його політичним центром, місто, яке називається «полісом», яке трактується як «місто»⁶. Ці два спостереження суперечать двом значно поширеним поглядам: що були численні «поліси» (у сенсі «держави»), які не мали своїх міських центрів⁷; і навпаки, що були «поліси» (у сенсі «міста»), які не були політичними центрами держави⁸. Вивчення всіх відомих грецьких держав,

оракула), або «імперія»: Aesch., *Pers.*, 511–512; Hansen M. H. *Polis and City-State*... P. 124–132.

¹ Thuc., 2, 9, 1–2; *IG II²*, 43; Hansen M. H. *Πόλις as the Generic Term*... P. 9–15. Порівняно з приблизно 10 тис. свідченнями джерел в архаїчну та класичну епохи, де термін «поліс» означає місто та/або місто-держава, зустрічається досить багато місць, переважно в поезії, де «поліс» використовується для опису великих держав, див. попереднє посилання.

² Finley M. I. *The Ancient Greeks*. L., 1963. P. 45; Kolb F. *Die Stadt im Altertum*. München, 1984. S. 59; Runciman W. G. *Doomed to Extinction: The Polis as an Evolutionary Dead-End* // *The Greek City from Homer to Alexander* / Eds. O. Murray, S. Price. Oxf., 1990. P. 348. Проти: Hansen M. H. *Polis and City-State*... P. 15–16.

³ Xen., *Hell.*, 5, 2, 4.

⁴ *IG II²*, 43, 70, 78.

⁵ Hansen M. H. *A Survey of the Use*... P. 173–215, це спостереження ми назвали «Копенгагенський закон про поліс»; див.: Hansen M. H. *The Perioikic Poleis of Lakeldaimon*... P. 150–152.

⁶ Hansen M. H. *Was Every Polis State centred on a Polis Town?* // *Once Again: Studies in the Ancient Greek Polis* / Ed. T. Heine Nielsen. Stuttgart, 2004. P. 131–147, зворотний «Копенгагенський закон про поліс».

⁷ Starr C. G. *The Economic and Social Growth of Early Greece 800–500*. N.-Y., 1977. P. 98; Kolb F. *Die Stadt im Altertum*... S. 59, 66; Demand N. H. *A History of Ancient Greece*. N.-Y., 1996. P. 99.

⁸ Hampl F. *Die Lakeldämonischen Periöken* // *Hermes*. 1937. Bd. 72. S. 48–49; порівн.: Mertens N. *Οὐχ ὁμοῖοι, ἀγαθοὶ δέ: The Perioikoi in the Classical Lakeldaimonian Polis* // *Sparta: Beyond the*

котрих називають «полісами», спростовує ці обидва твердження і підкріплює тезу, згідно з якою кожне «поліс»-місто було центром «поліса»-держави, і кожна «поліс»-держава мала як свій політичний центр «поліс»-місто.

З іншого боку, не кожне містечко чи місто назвалося «полісом». В наш час ми розрізняємо великі міста (або невеликі містечка)¹ і маленькі поселення – села. Відповідно, греки використовували терміни «поліс» або *астю* так само, як ми – в історичному контексті – вживаємо слова «місто» чи «містечко»², а невелике селище називали *коме*³. Втім, не кожна політична спільнота була містом-державою. У великих полісах громадяни були поділені на територіальні та/або засновані на спорідненості політичні групи⁴. Місто-держава Еретрія на острові Евбейя було поділено приблизно на 60 територіальних громад (*демів*), але в той самий час громадянський колектив також поділявся на шість заснованих на спорідненості племен (*філ*)⁵. Деми та філи були тим, що ми могли б назвати одиницями місцевого самоврядування, тоді як «поліс» був самоврядною (але не обов'язково незалежною) общиною.

Грецьке сприйняття «полісу» як спільноти громадян, що населяють місто, знаходить своє відображення і в назвах, які вони давали своїм містам-держavam. Нині ми використовуємо топоніми, щоб давати назви державам; греки ж воліли називати свої «поліси» за допомогою етнонімів. Це були прикметники, які утворювались з топонімів і використовувались як іменники, що означають людей, а не землю⁶. Данія – це назва держави, і відповідно до цього топоніму ми використовуємо прикметник «датчанин», яке у множині – «данці» – означає людей, які населяють цю державу.

Mirage / Eds. A. Powell, S. Hodkinson. L., 2002. P. 290; Zahrt M. Olynth und die Chalkidier. München, 1971. S. 10, 221; Lévy E. La cité grecque: invention moderne ou réalité antique? // Cahiers du Centre Glotz. 1990. T. 1. P. 54; Koerner R. Tiryns als Beispiel einer frühen dorischen Polis // Klio. 1985. Bd. 67. S. 456–457; Knoepfler D. Le territoire d'Eréttrie et l'organisation politique de la cité (*dēmoi, chōroi, phylai*) // The Polis as an Urban Centre and as a Political Community / Ed. M. H. Hansen. Copenhagen, 1997. P. 401, note. 332.

¹ У більшості історичних досліджень, присвячених урбанізму, терміни «місто» та «містечко» вживаються як синоніми (A Comparative Study of Thirty City-State Cultures / Ed. M. H. Hansen. Copenhagen, 2000. P. 25) для поселень із населенням понад тисячу осіб; див. нижче розділ 9, прим. 6.

² IG XII, 5, 872, 3 (поліс) та 5 (*астю*); Hansen M. H. The Polis as an Urban Centre... P. 58–60.

³ Isoc., 15, 299; Arist., *Pol.*, 1252b, 16; Aristoxenos fr. 130, Wehrli. Hansen M. H. *Kome*: A Study in How the Greeks Designated and Classified Settlements which were not Poleis // Studies in the Ancient Greek Polis / Eds. M. H. Hansen, K. Raaflaub. Stuttgart, 1995. P. 61–63.

⁴ Jones N. Public Organization in Ancient Greece. Philadelphia, 1987. P. 4–10; An Inventory of Archaic and Classical Poleis... P. 95–97. Про ці громадські підрозділи див. нижче P. 114–115.

⁵ Knoepfler D. Le territoire d'Eréttrie... P. 355–358, 389–392; An Inventory of Archaic and Classical Poleis... P. 652.

⁶ SEG 22, 370; Dem. 23, 41; Dittenberger W. Ethnika und Verwandtes III // Hermes. 1907. Bd. 42. P. 1–34; An Inventory of Archaic and Classical Poleis... P. 58–69.

В античну епоху найбільшим містом Беотії були Фіви, похідним від цього топоніму є етнонім «фіванець», яке у множині – «фіванці» – означало громадян цього міста-держави, а в загальному сенсі – безпосередньо саме місто-державу¹. Нині саме Данія (а не «датчани») є членом Організації Об'єднаних Націй, в античну епоху саме «фіванці» (а не Фіви) були провідною державою в Беотійській федерації². Ця різниця в найменуваннях висуває на перший план дві відмінності між сучасними державами та античними містами-державами. (а) У нашій концепції держави основний акцент надано території держави, її землі, і тому топонім є назвою держави. Для греків перше місце посідали люди, і тому вони використовували етнонім як назву держави³. (б) У нашому розумінні держава – це земля, а не місто; греки уявляли собі державу як місто і меншою мірою думали про її територію. Це знову ж таки узгоджується з тим фактом, що всі політичні установи були розташовані в місті (тобто «поліс» у значенні «місто»), і більшість населення була власне міськими жителями⁴. Звідси назва держави (наприклад, фіванці) була похідною від міського топоніма (Фіви), а не від топоніма країни. Лише кілька сучасних європейських держав отримали ім'я від міста, а не від назви всієї країни – Андорра, Люксембург, Монако та Сан-Марино, але вони, фактично, міста-держави, як і грецькі поліси.

Поряд з тим, що етнонім у множині, як, наприклад, «фіванці», безпосередньо означав місто-державу, в однині – «фіванець» – він використовувався громадянами міста-держави як свого роду прізвище. Ім'я стародавнього грека складалося з особистого імені та імені батька у родовому відмінку, проте громадянин міг мати як третій елемент етнонім свого міста-держави, який він використовував щоразу, коли його ім'я мало бути перераховано поряд з іменами громадян інших полісів. Ім'я олімпійського чемпіона 368 р. до н. е. було висічено на постаменті статуї, зведеної на честь його перемоги. Цей напис читається так: «*Aristion Theophilou Epidaurios*», тобто «Арістіон, син Теофіла з Епідавра»⁵. У класичну епоху тільки

¹ An Inventory of Archaic and Classical Poleis... P. 454.

² *Hell. Oxy.*, 19, 3; *IG II²*, 43, 79. Існує, втім, чимало свідчень, у яких для поліса у значенні «держава» використовується топонім. У п'ятій книзі Арістотеля, наприклад, поліси в політичному сенсі іменуються за допомогою топонімів частіше, ніж за допомогою етнонімів, напр.: *Pol.*, 1301b, 19, 21, 1303a, 3, etc. An Inventory of Archaic and Classical Poleis... P. 55–57. Порівн.: Hansen M. H. Πολλὰ χωρὶς πόλις λέγεται... P. 28, 38; Whitehead D. Polis-Toponyms as Personal Entities (in Thucydides and elsewhere) // *Museum Helveticum*. 1996. Bd. 53. P. 1–11.

³ Gschnitzer F. Stammes- und Ortsgemeinden im alten Griechenland // *Wiener Studien*. 1955. Bd. 68. S. 120–144; Hansen M. H. City-Ethnics as Evidence for Polis Identity // *More Studies in the Ancient Greek Polis* / Eds. M. H. Hansen, K. Raaflaub. Stuttgart, 1996. P. 195–196.

⁴ Hansen M. H. The Concept of the Consumption City... P. 11–16.

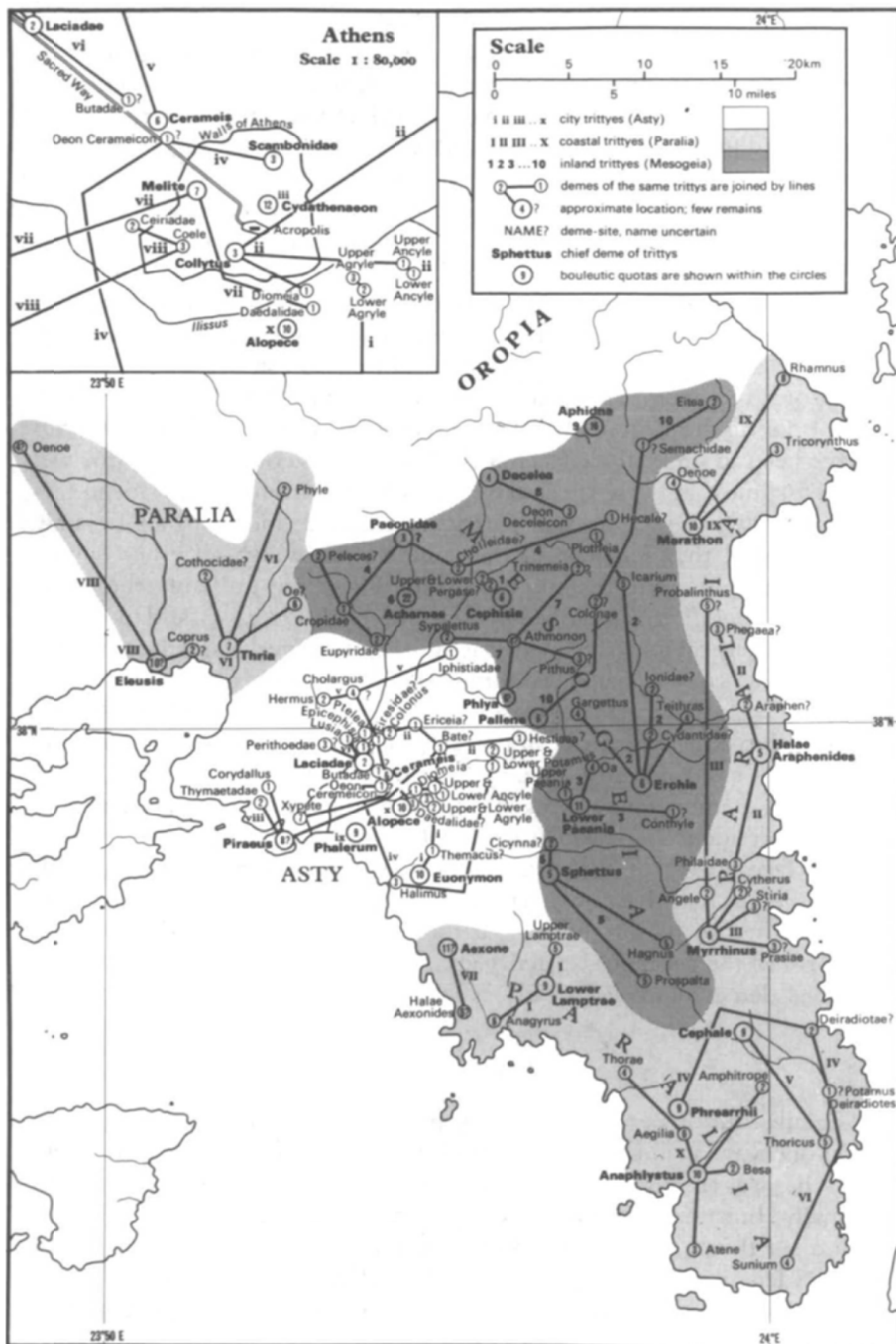
⁵ *IvO* 165; Paus., 6, 13, 6. Fraser P. Citizens, Demesmen and Metics in Athens and Elsewhere // *Sources for the Ancient Greek City-State* / Eds. M. H. Hansen. Copenhagen, 1995. P. 64–90; Hansen M. H. City-Ethnics as Evidence... P. 176–181.

повнолітні чоловіки мали право використовувати етнонім своєї держави як прізвище, тобто коли ми зустрічаємо етнонім, похідний від назви міста, ми можемо дійти висновку, що згадана людина була громадянином відповідного міста-держави¹. Це фактично одна з характерних особливостей культури давньогрецького міста-держави. Використання топонімів та їх похідних як особистих імен – досить поширена практика в мовах деяких інших культур (втім, це не характерно для англійської мови), але такі імена головним чином визначають місце, де людина (або її пращури) народилися: наприклад, Велш (тобто валлієць), Лондон (тобто уродженець Лондона) або Селбі (тобто уродженець міста Селбі).

Греки, наскільки мені відомо, були єдиним народом, який використовував «додаткове» ім'я людини як ознаку політичного статусу, і цей звичай надавати імена показує, наскільки велике значення мало громадянство у давньогрецькій культурі міста-держави².

¹ Dittenberger W. *Ethnika und Verwandtes* III... P. 15; Hansen M. H. *City-Ethnics as Evidence...* P. 191; *An Inventory of Archaic and Classical Poleis...* P. 63–66.

² Hansen M. H. *City-Ethnics as Evidence...* P. 190; *An Inventory of Archaic and Classical Poleis...* P. 66–67.

Карта територіального поділу Аттики на деми та триттії за реформою Клісфена (The Cambridge Ancient History / Ed. J. Boardman, N. G. L. Hammond, D. M. Lewis, M. Ostwald; Cambr., 1988. Vol. 4. P. 311, Map. 31).

Словник термінів, імен та назв

Агорá (давньогрец. ἀγορά) – ринкова площа в давньогрецьких полісах, яка була місцем загальногромадянських зборів.

Акрóполь (давньогрец. ἀκρόπολις, «верхнє місто») – піднесена й укріплена частина давньогрецького міста; фортеця (притулок у разі війни).

Ареопáг (давньогрец. Ἀρείος πάγος, букв. «пагорб Ареса») – орган влади у Стародавніх Афінах.

Архóнт (рідше **áрхонт**) (давньогрец. ἄρχων, «начальник, правитель, глава») – вища посадова особа в давньогрецьких полісах.

Афíнянин (давньогрец. Ἀθηναῖος) – мешканець Афін.

Гелі́ея (давньогрец. ἡλιαία) – афінський суд присяжних, заснований Солоном.

Гектемóри (давньогрец. ἑκτημόριοι, «шестидольники») – категорія аттичних селян перед реформами Солона.

Геомóри (давньогрец. γεωμόριοι) – землероби, друга з трьох соціальних груп афінської держави (інші дві – евпатриди та деміурги), соціальний поділ якого традиція приписує Тесею.

Гоплі́т (давньогрец. ὀπλίτης) – давньогрецький важкоозброєний піший воїн.

Деміúрги (давньогрец. δημιουργοί) – ремісники, один із трьох станів, на які, за переказами, Тесей поділив населення найдавніших Афін.

Діáкрїї (давньогрец. διάκριοι) – одне з трьох політичних угруповань в Аттиці VI ст. до н. е.

Докімасі́я (давньогрец. δοκιμασία від δοκιμάζω, «перевіряти, випробувати») – у стародавніх Афінах перевірка нових громадян (ефебів) на можливість надання їм усієї повноти громадянських прав і свобод. Докімасією називалася також перевірка обраних на державну посаду щодо відповідності критеріям, необхідним для зайняття даної посади.

Дра́конт (давньогрец. Δράκων) – афінянин, один із найдавніших законодавців Греції.

Евпатрї́ди (давньогрец. εὐπατρίδαι) – найдавніша аттична аристократія.

Екклесі́я (давньогрец. ἐκκλησία) – у стародавній Греції вищий орган державної влади, народні збори.

Епоні́м (давньогрец. ἐπώνυμος) – у хронології посадова особа, ім'ям якої називався рік.

Ефéби (давньогрец. ἐφήβοι) – юнаки, що досягли віку, коли вони набували всіх прав громадян (в Афінах – 18 років, в інших полісах – 16 років).

Ефѣти (давньогрец. ἐφέται, «уповноважені») – назва членів давньо-афінського суду, які обиралися в числі 51 серед найзнатніших аристократичних родів. Вони засідали під головуванням архонта-басілея в п'яти особливих судилищах, розглядаючи справи про вбивства, отруєння та підпали.

Зевгіти (давньогрец. ζευγίται) – у стародавніх Афінах третя ценова група громадянського населення згідно з реформою Солона. До неї входили громадяни з річним доходом у 200 медимнів зерна, вина чи олії.

Кімон (давньогрец. Κίμων) (близько 504 р. до н. е. – 450 р. до н. е.) – полководець і політичний діяч Афін періоду греко-перських війн.

Клерухія (давньогрец. κληρουχία) – давньогрецьке військово-землеробське поселення, що виводилося на територію підлеглих або союзних держав.

Колакρέт (давньогрец. κωλακρέτης, «збирач кісток») – один із фінансових чиновників в Афінах, який завідував державною скарбницею.

Медімн (давньогрец. μέδιμνος) – міра сипких тіл = 52,53 л.

Метрét (давньогрец. μετρητής) – міра рідини = 39,39 л.

Паралії (давньогрец. παράλιοι, букв. «жителі морського узбережжя») – політичне угруповання в Аттиці VI ст. до н. е., пов'язане (поряд з діакріями та педіеями) з певними аристократичними родами.

Педієї (давньогрец. πεδιεῖς) – жителі аттичної рівнини, які у VII–VI ст. до н. е. склали особливе політичне угруповання.

Пентакосіомедімни (давньогрец. πεντακοσίουμέδιμνοι) – у стародавніх Афінах перша ценова група громадянського населення згідно з реформою Солона. До неї входили найбільш заможні громадяни з річним доходом в 500 медимнів зерна, вина або олії.

Пісістрат (давньогрец. Πεισίστρατος) (бл. 602 р. до н. е. – 527 р. до н. е.) – афінський тиран у 560–527 рр. до н. е. (з перервами).

Полét (давньогрец. πωλητής) – чиновник в Афінах, який відповідав за здачу на відкуп державних доходів.

Притан (давньогрец. πρύτανις, «правитель») – в Афінах член державної ради з 50 громадян, які обиралися (по 5 від кожної філи) та правили протягом 1/10 року в буле і народних зборах.

Пританей (давньогрец. πρυτανείον) – у стародавній Греції дорадчий орган, у якому засідали притани, державна рада, судилище, а також будинок, у якому проводилися засідання.

Проédр (давньогрец. πρόεδρος, «голова») – у народних зборах Афін головуючий пританей.

Сісáхфія (давньогрец. σεισάχθεια, «струшування тягаря») – одноразове скасування поземельної заборгованості, проведене Солоном і спрямоване проти знаті та позикодавців.

Статёр (давньогрец. στατήρ, «ваги») – антична монета. Спочатку назва використовувалася в Афінах для монет, рівних за цінністю чотирьом драхмам.

Фёти (давньогрец. θέτης) – у стародавніх Афінах четверта ценова група громадянського населення згідно з реформою Солона. До неї входили громадяни з річним доходом менше 200 медимнів зерна, вина чи олії.

Електронне навчальне видання комбінованого використання
Можна використовувати в локальному та мережному режимі

Токарев Андрій Миколайович

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ З ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Коректор *Л. Є. Стешенко*
Комп'ютерне верстання *В. В. Савінкова*
Макет обкладинки *І. М. Дончик*

Підписано до розміщення 17.05.2023. Гарнітура Times New Roman.
Обсяг 1,5 Мб. Зам. 90/23.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна